

József Attila, a stílus művésze

Tanulmányok József Attila stílusművészetéről

Szerk. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA. A Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai.
84. Debrecen, 2005. 137 lap

A „XX. századi későmodernség klasszikusa”, József Attila születésének 100. évfordulója alkalmából – éppen a költő születésnapján – megrendezett stilisztikai tanácskozás anyagát tartalmazza a tiszteletre méltó gyorsasággal, még 2005. december 3. előtt, tehát a József Attila-évben meg is jelentetett kötet. – Az előadások írott változata, a kötet tanulmányai sokszínű, invenciózus megközelítéssel, témaválasztással és igényességükkel tűnnek ki. Ez a tény a kiváló szerkesztőn és szerzőkön kívül dicséri a magyar stilisztika mai állapotát, sokféleségében korszerű voltát. – A tanulmányokat kötetbeli sorrendjükét követve ismertetem röviden.

FEHÉR ERZSÉBET „Az önkép és önbemutató változatai József Attila leveleiben” című dolgozata keresi a költő leveleinek és versbeli motívumainak összefüggését. Az elméleti bevezetőben a levél (magánlevél) pragmatikai megközelítésével a személyközi aspektusoknak és ezek nyelvi formáinak, a kommunikációs stratégiáknak mentális és szociális indítékait vizsgálja, megállapítva, hogy emellett a magánlevelezésben (amely legközelebb áll a beszélgetés közvetlenségéhez) kölcsönösen is hatnak egymásra a résztvevő személyek. Forrásanyagként két korszak, két meghatározó viszony, a fiatal József Attilának családtagjaihoz szóló, valamint a költő életének utolsó évében Flórához írt leveleit választotta ki. Az elemzés meggyőzően igazolja, hogy József Attila már ifjúkori leveleiben megfogalmazta később kifejtett esztétikai nézeteinek csiráit. A levelezés és az életmű tartalmi, motívikus kapcsolata, időbeli egybeesése vagy eltolódása alkotáslélektani szempontból információértékű. – Az 1920–23-ban nővéreire és sógorához írt leveleiből kiviláglik, hogy a körülmények – a családtagjaival való felemás viszony – szerepjátékra kényszerítik, időnként azonban kilép a szerepből a valódi én. Utolsó szerelmével, Kozmutza Flórával való levelezését, Flórához írt 45 levelét mint megrázó vallomást, a költő utolsó hónapjainak drámai dokumentumát mutatja be FEHÉR ERZSÉBET. A tanulmány elemzi a levelekből kiolvasható, József Attila pszichikai állapotából eredő magatartás-, hangulat- és igényváltozásokat, az önértelmezés tragikus fordulatait. A levelekben megfogalmazódnak a Flóra-versek motívumai. A levelek (köztük a búcsúlevelek) alapján megrendítő megállapítással zárja tanulmányát a szerző: „József Attila, az ember nem akarta túlélni József Attilát, a költőt.”

JENEI TERÉZ egy másik korszak leveleit elemzi, a stílus rétegződését vizsgálja a költőnek Vágó Mártához írt leveleiben. A szövegeket a FEHÉR ERZSÉBET által sajtó alá rendezett, az Akadémiai Kiadónál megjelent „József Attila válogatott levelezése” című kötetből választotta ki. A tanulmány a levélről mint szövegről megállapítja, hogy bár a költők levelei nem köznapi szövegek, mégsem tipikusan szépirodalmi művek. Elméleti kiindulása szerint minden szöveg belső stílusrétegzettséget mutat, s ezek egymásra hatva nyelvviszonyba kerülnek egymással. A stílusösszetevőket TOLCSVAI NAGY GABORNAK „A magyar nyelv stilisztikája” című művében (Bp., 1996.) meghatározott változók szerint rendezi, melyek: magatartás, helyzet, érték, idő, hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok. A levelekben a stílus és a hangvétel, a nyelvváltozatok sokfélesége jelenik meg az elemzés szerint, a költőiség, a komplex képek, a leveleknek és a költő e korszakbeli lírájának motívikus összefüggései a szépirodalmi szövegekhez közelíti ez írásokat is.

SZABÓ ZOLTÁN „József Attila egyéni stílusának jellemzése szövegstilisztikai alapokon” címmel közölt tanulmányt. A szövegstilisztika – állapítja meg – interdiszciplináris tudomány: a stilisztika része, de alapja a szövegten. Az egyéni stílus fogalmát a szöveghez köti, a szépirói stílus és az egyéni stílus is stílustípus, elvonatkoztatás, általánosítás eredménye: szöveg(ek) feletti jelenség. Más szempontból az egyéni stílus struktúra: a stílusis sajátságok és az ezeket alakító eszközök szerves egységet alkotnak. – Vizsgálati módként a szövegtípustól való meghatározottság elvét és az egyéni stílusban az irányzati sajátságok felfedezését választja a szerző. A költő egyéni stílusáról a következő fontos meg-

állapításokat teszi: egész pályáját végigkíséri – de soha nem domináló – a stiláris játékoság. Irányzati jellemzői változók: szimbolizmus, impresszionizmus, avantgard, expresszionizmus, szürrealizmus, népköltészet – legfontosabb azonban a tárgyias-intellektuális stílus, a klasszicizálódás. Ez egyszerűsödést, tiszta és fegyelmezett kifejezőmódot hoz magával. A szerző hangsúlyozza, hogy az egyéni stílusnak szövegstiliztikai megközelítése csak az egyik lehetséges mód; egzaktásra és objektivitásra törekvő mai stilisztikánknak még vannak e téren megoldandó feladatai.

KEMÉNY GÁBOR „...dudást a fuvalás...« (Babits-motívumok József Attila-versekben)” című tanulmánya a két költő viszonyát elemzi. József Attila Babits költészetének egyik legjobb ismerője volt a 30-as években – állapítja meg. A fiatalabb költő részéről a kritikátlan rajongás, az apát kereső kapcsolódási vágy, majd versengés, elhatárolódás követi egymást Babitscsal való kapcsolatában. – A posztmodern irodalom és irodalomtudomány kulcsfontosságot tulajdonít az intertextualitás jelenségének. KEMÉNY GÁBOR – gazdag szakirodalmi anyagra támaszkodva – felsorakoztatja a filológia eddigi eredményeit azokról a Babits-áthallásokról, amelyek József Attila költészetében fellelhetők: a Babits-hatást folyamatosnak tartja; ennek igazolására kiemel néhány átvételt: elsőként Babits „Cigánydal”-ának hatását a „Tiszta szívvel” kezdősoraira. Az átvételek – írja – önmagukban is tanulságosak, emellett rámutatnak József Attila „munkamódszerére és az irodalmi hagyományhoz való viszonyaira”.

BENCZE LÓRÁNT „Ómagyar Mária-siralom – József Attila: Óda. Kognitív és szociokulturális összevetés” címmel írt dolgozata annak kifejtésével indul, hogy a különböző korokban létrejött műalkotások között nem értékrendi, csak időbeli, technikai különbség állapítható meg: a maga módján bármely kor alkotása tökéletes és tökéletesen művészi lehet, mivel „minden kultúra kitermeli magából a legmagasabb rendű műalkotásokat”. – A kulturális és társadalmi paradigmaváltás alapján jellemző különbségeket vehetünk észre a két költemény között: az Ómagyar Mária-siralom korában az anya-szűz paradigma jellemezte az európai kultúrát; mára a megszenvedett áldozatvállalást az örömkérés váltja fel. Az Óda a tanulmány szerzője szerint a középkori és a posztmodern paradigma között valamiféle modern átmenetben helyezkedik el, a nő mellett még megvan az anya óhajtsága; a vágyott, harmonikus családi idill az Ómagyar Mária-siralomban a mű elején, az Ódában a befejező sorokban tűnik fel. Az eltérő kulturális paradigma ellenére mindkét költeményben azonos technika halad végéig: „a veled történés” egyenlő a „velem történés”-sel, s ez mindkettőben kozmikus történéssé tágul.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR „»Leng a lelkem«. Egy metafora világa József Attila költészetében” című tanulmányában az Elégia elemzése a kognitív szemantika elvein és metaforamagyarázatán alapul. A szerző szándéka, hogy hozzájáruljon a költő személyiségértelmezéséhez. – Kiindulása szerint nem ismeretlen a fentről lefelé ereszkedő perspektíva, de – például Petőfi költészetével ellentétben – József Attila költeményében ez nem a leíró költészet vázát adja, hanem a szubjektumot lényegében a máshoz való viszonyában megalkotó lírai beszélő szövegét hordozza. E műveletben a *fent* a kognitív metaforaalkotás szerint a jó, a *lent* a rossz fogalmi szerkezetet hordozza. A lefelé ereszkedés tapasztalatilag összekapcsolódik az ismeretlennel, a pusztulással. A fentre vonatkozó egyetemes metafora nem érvényesül, s ez elősegíti a vers értelmezését. – A *leng a lelkem* metaforának, illetve a vers egészének értelmezésében fontos a lírai beszélő egyes szám első személyűsége, a *lélek* harmadik személyűsége, valamint a tárgyias és a metaforikus szövegrészek váltakozása: a metaforikus részek a lírai beszélő jelenlétét, a tárgyiasok az eltávolítását jelentik; így hullámszerkezet alakul ki. A *leng* ige jelentésszerkezete a lírai világban jelentős szerepet játszik. A fogalmi metafora versbeli értelmezhetősége összetett: a felfüggesztettség vonatkozik a tehetetlenségre, a nem cselekvő jellegre – s a halálra. A szubjektum „felfüggesztettségének” a leképezése – az elemzett Elégia mellett – az 1930-as évek elején más József Attila-versekben is fellelhető (Holt vidék, Külvárosi éj, Téli éjszaka), továbbá hasonló fogalmi metaforák jelennek meg más verseinek (Reménytelenül, A város peremén) egyes részeiben. – Az elemzés konklúziója: József Attila így jellemzett metaforizálása jellegzetesen későmodern poétikai eljárás: el-tűnik a líra vallomásos jellege, a „történő lét” válik magától értetődővé.

DOMONKOSI ÁGNES „»Belül és, de kívül éget«. A kint-bent viszonylat megjelenítése József Attila költészetében” címmel írt tanulmányt. A címben megjelölt jelentésstruktúrák – mint a szerző írja – lehetőséget adnak a szubjektum és a világ viszonyának orientációs metaforák révén való megjelenítésére. A költő világában a téri jelleg erőteljesen megjelenik; s ez a tér „mindig szerkesztett, hierarchikusan vagy külső-belső részekre tagolt” – idézi a szerző BENEY ZSUZSÁTÓL. – József Attila költészetében a *kint* és *bent* ellentéte és egysége olyan jellemző, hogy reprezentáns darabjaiban is szerepet kap (A város peremén, Eszmélet, Nagyon fáj). A térviszony képszerű megjelenítésének egyre összetettebbé válását legkiforrottabban az Óda mutatja. A belül megjelenített külvilág ábrázolása itt eltér a tanulmányban elemzett többi költeménytől, az Óda képi megjelenítése a második személyt (nem az elsőt) ábrázolja ilyen módon. A kint és bent közötti határt átlépi, a belső világ ábrázolása a *tartály – folyadék, az űr* – némely versben *világűr*-re tágulva – metaforáknak jelenítődik meg. A tájversekben a táj metaforikussága vagy leíró jellege a szövegegek vizsgálatával dönthető el: a külső tájak belső tájakká, érzések megjelenítései lehetnek-e. A kint-bent viszonylat vizsgálata feltár olyan metaforákat is, amelyek a kint-bent határán állnak; ezek a SZILÁGYIN. SÁNDOR által paradox helyeknek nevezett metaforák a *seb, a ketrec, a rács*, vagy éppen a *magány süvege* a „Magad emésztő...” című költeményben. – A tanulmány összegzése szerint (miként a tanulmány elemzése is ezt mutatják) a tárgyalt viszony több szinten értelmezhető József Attila költészetében: az általános érvényű tértmetaforika olyan lehetőség, amelyre további képi síkok épülhetnek.

PORKOLÁB JUDIT – BODA ISTVÁN KÁROLY „A mikrovilág József Attila költői nyelvében” című tanulmánya kiemeli, hogy József Attila költészete a teljességet, a mindenséget foglalja magába, a makrovilágból a mikrovilágba is eljut. A mikrovilágot kívánja megragadni a tanulmány, főként a költő természeti képeiből válogatva, melyek előhózzák „a lírai énben lejátszódó érzelmeket”. Bemutatják az elemzések – az egész életműből válogatva –, hogyan válnak a verselemek filozófiai öntükrözéssé. A kiválasztott költeményrészletek elemzése rávilágít a költő életművének összefüggő, egész voltára. A jellemző részletek kiválasztásában segítette a szerzőket a modern számítógépes programok, az Internet, a Verstár CD-ROM használata.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES „...csecse becse ajándék...” című munkájában a szerző hiányolja a József Attila-szakirodalomból a költő nyelvének játékoságával való alaposabb foglalkozást, összefoglalva a szórványos, erre vonatkozó megállapításokat. A továbbiakban a költő lényének játékoságáról, nevének játékos használatáról, a tragikum és a játékoság ellentmondásáról, illetve a játékoság tragikus felhangjáról közöl adalékokat. Számos szempontból elemzi a Születésnapomra című költeményt, rámutat a költemény és a „Curriculum vitae” kapcsolatára: „megfeszített komolysággal sikerült a könnyedség és a komolytalanság látszatát keltenie” – idézi SZABOLCSI MIKLÓS véleményét. A vers játékosága SZABOLCSI és TVERDOTA GYÖRGY elemzésében is jelen van. A *csecse becse* különféle, eltérő értelmezése, értelmezhetősége azért is lehetséges, mert a versben az áthajlás (enjabement) más sorokban is előfordul. – SZOBOSZLAY ÁGNES elemzi a költemény játékoságának tényezőit (hangrendi elrendítést, a hosszabb és a rövid sorok váltakozását, szójátékszerű megoldásokat stb.). A forma mintájául francia költemény, de akár erdélyi népdal is szolgálhatott. A formát több magyar költő is követte, többnyire szintén születésnap verseikhez véve át. Ez nyilvánvalóan nem plágium, hanem tisztelgés József Attila emléke előtt, más szempontból az intertextualitásnak egyik típusa.

PETHŐ JÓZSEF „Adjekciós alakzatok József Attila verseiben” címmel közölt tanulmányt a kötetben, mely szerint a költő életművének eddigi vizsgálói, bár rendkívül gazdag a József Attila-szakirodalom, nem foglalkoztak elmélyült részletességgel azzal, hogy „kitüntetett, gazdag, jelentésszerkezeteket létrehozó szerepe van az alakzatoknak”. Egyáltalán: „írásmódjának és poétológiájának” megértésére csak kifejtés nélkül, a felszínen jelentkeztek kísérletek. A szerző szerint az adjekciós alakzatok különösen meghatározó szerepük az életműben. A továbbiakban a fontosabb altípusokról szól, majd a prototípusnak mondható halmozásnak szemantikai struktúráját vizsgálja. Igazolni kívánja, hogy az adjekciós alakzatok jelentésképző tényezőként vannak jelen József Attila költészetében, az előforduló típusok szerkezeti és szemantikai szempontból változatosak, továbbá bizonyos korszakokra és ha-

tásokra különösen jellemzők (Ady-hatás, avantgard, népiesség). A tanulmány sorra veszi az életműben fellelhető fontosabb adjekciós alakzatokat a vers(részlet)ek találó elemzésével. A adjekciós alakzatok jelenléte – főként a halmozás – domináns a költő életművében, mint megtudjuk, a legnagyobb versekre (A Dunánál, Kész a leltár) is jellemző. Igaza van a szerzőnek: további, akár monogratikus feldolgozásuk is kívánatos volna.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA „Kérdésalakzatokra épített József Attila-i verskompozíciók” című tanulmánya – annak megállapítását követően, hogy a költő szövegeinek retorizáltsága milyen jellemző sajáttság – azt a kérdést kívánja megválaszolni, a kérdésalakzatok mennyiben válnak retorikai szervezőerővé, a költő kérdésalakzat-használata szövegszervező eljárásként funkcionál-e. – A szerző három József Attila-vers elemzésével különböző időpontokban keletkezett, eltérő típusú költemények eltérő kérdésalakzatainak eltérő funkcióit elemzi, elsőként az 1932-ben írt „Mondd, mit érlel...” című költeményben a felszólításnak és kérdésnek komplex alakzattá összefonódását, ennek versszakkezdő ismétléseinek ritmusteremtő voltát taglalja. Az álfelszólítások és az interrogációk gondolatritmust alkotnak, párhuzamosító jellegük révén összefüggnek a kérdések, mégis a versszakok relatív önállósága részekre tagolja a verset, s a montázsokból teremődik meg a versegész. A verszárlatban a költőt jeleníti meg a „retorikai én”. „Az általánosításnak ezzel a gesztusával némileg elidegeníti magától ezt az emberi sorsot, ugyanakkor [...] a személyes érintettséget jelzi” – s „kérdésformájú önimprezatívusok” soraként fogható fel az utolsó versszak ismeretében a vers. – Az 1934-ből datálható „Magad emésztő” című költeményben a formális kérdések „a költészettörténeti hagyomány szerint” Babits Mihályhoz szólnak. „Álinterrogatív beszédhelyzetben” az azonosítható személyhez intézett kérdés is alakzattá válik („Így volt? Sajnálom, kár volt”). – A „Már értelek. Mit érsz vele?” töredéksorban az interrogáció típusú kérdésalakzat tagadó értelmű, s folytatásos, a gondolatsorba szervesen beépülő mondatot hoz létre. A forma a párbeszédet imitálja, s a kortárs és nagyon tisztelt költővel való kapcsolat lehetőségének óhaját jelzi. – A harmadik, az önmegszólító verstípusba tartozó, kései költemény a „Keróval jöttél”. Ebben a jövőtlenség érzése, a teljes kiábrándultság kifejezése az „S hány hét a világ? Te bolond”. – Az önvizsgálatra készítő és interrogációból álló kérdéspárok sora „a létezés tragikumával való szembenézést árulják el”. A páronként összetartozó kérdések, közülük a párok második tagja interrogáció: „Szeretél? Magához ki fűzött? Bujdokoltál? Vajjon ki űzött?” kétpólusú megengedő árnyalatot hordoznak TÖRÖK GÁBOR szerint. – A kérdések tehát műalkotásalkotó struktúrák, a költői nyelv stilisztikája és retorikája „az elembeli reprezentáció” hitelesítőjévé válik.

TÁTRAI SZILÁRD „Problémavázlat a lírai diszkurzusok résztvevői szerepeinek stilisztikai vizsgálatához” című írása József Attila két verse (Kosztolányi, Nagyon fáj) alapján nyelvészeti kiindulópontból kérdőjelezi meg a lírai szövegek referenciális olvasásának adekvátságát, amely József Attila költeményeit illetően csábító lehetőség volna; azaz a költeményeket nem értelmezhetjük a valóságos szerző élettörténetének dokumentumaiként. A két – e szempontból elemzett – vers egyaránt 1936-ban keletkezett. – A megközelítés nyelvészeti; nem olyan értelemben stilisztikai, hogy a nyelvi stílus vizsgálatát helyezné középpontba, hanem azzal a stilisztikaértelmezéssel rokon, amely a stilisztika keretében irodalmi szövegek nyelvészeti elemzését kívánja megvalósítani. Nem is az irodalomtudományi érdekeltségű poétikai vizsgálatokhoz áll közel; az eltérő diszciplínáknak tehát más a perspektívájuk. Ez azonban nem zárja ki a „dialogikus viszony megteremtésének lehetőségét” közöttük. – A lírai beszédhelyzetben – eltérően az epikai és a drámai beszédhelyzetektől – nem a narrativitás a meghatározó. Ennek ellenére a lírai szövegek is idézhetnek különböző szereplői szólamokat (József Attila több verse, pl. „Thomas Mann üdvözlése”). Tehát nem az a fő különbség a líra és az epika-dráma között, hogy egyetlen „beszédesemény kötődik hozzá”. Fontos megállapítása, hogy a szépirodalmi diszkurzusokat általánosságban nem a közvetlen referencialitás kizárása, hanem az azon való túllépés jellemzi. Aki tehát József Attila költeményei közül bármelyiket is életrajzi dokumentumként értelmezi, „vagy rossz irányba lép, vagy elmulaszt egy nagyon fontos lépést megtenni”. A lírában, ha van egyáltalán történet, csak háttérként kaphat szerepet az értelmezésben: a történetileg kialakult műfajok mindamellent nem zárt rendszerek. – Ha az én és a te viszonya a lírai alkotásban explicitté válik, akkor előtérbe kerül a

nyelvi tevékenység interszjektív és interperszonális jellege. Ennek alakulását vizsgálja a szerző a két, fent megnevezett versben. A „Kosztolányi” című vers az aposztrófé alakzata, egészében. A költőtárs előtt tiszteleg halála alkalmából egy fiktív dialógust alkotva. A *te*, azaz a megszólított Kosztolányi, az első személy azonban egyes és többes számú; megteremtve az interszjektív és interperszonális viszony különböző változatait. A „Nagyon fáj” című költeményen is folyton módosul a diszkurzív pozíció. A szerző a 28 versszakot nagyobb egységekben nézve vizsgálja e változásokat, a kommunikációs helyzet változásait, egy-, illetve többértelműségét. A lírai szöveg olvasójának – írja a szerző – mindenkor bele kell helyezkednie a különböző perspektívákba, azok változásait követve lehetséges az értelmezés.

A tanulmánykötetet értékelve azt mondhatjuk, hogy a szerzők elméleti alapon közelítenek valamely – a sablonosságot messze elkerülve kiválasztott – kérdéshez, s nemcsak a magyar és nemzetközi szakirodalom kiváló ismeretében, hanem saját vitakészségüket is felhasználva fejtik ki a témát, de nem erőszakolva véleményüket az olvasóra. A költő művészete e változatos témaválasztásra kiváló lehetőséget nyújt. Más oldalról nézve pedig azt igazolja a kötet, hogy a stilisztika ma is kiváló magyar kutatókat tudhat magának, és nyert meg a maga területének.

V. RAISZ RÓZSA